

IRAK TÜRKMENLERİNİN DÜNÜ VE TÜRKÇESİ

Dr. Mehmet Hazar*

Özet

Türkmenler Irak'ta mühim bir azınlıktır. Bu yazıda kısaca geçmişleri ve önemli dil özellikleri tanıtıldı. Türkmenlerin Irak'taki tarihleri on devreye ayrılır. Irak Türkmenlerinin Türkçesi Oğuz grubuna ait bir *dialekt*dir. Irak Türkmenesinde 12 ünlü vardır. Uzun ünlü Irak Türkmenesinde karakteristiktir. Öğrenilen geçmiş zaman -mİş şekli yerine -İp şekli görülür. Irak yeniden yapılandırılırken Türkmenler de hak ettikleri yeri almalıdır.

Anahtar Kelimeler: Türkmenler, Iraq, Oğuz grubu, uzun ünlü, -İp şekli.

La Language Et L'histoire des Turkmens Iraquies

La minorité Turkmén en Iraq est importante. Dans cet article on a expliqué brièvement l'histoire et les caractéristiques les plus importantes. L'histoire des Turkmens en Iraq se divise en dix périodes. Le Turc des Turkmens Iraquiens est un dialecte dans le groupe d'Oguz. Dans le Turc Iraquien existe 12 voyels. Le voyel long est un caractéristique de celui-ci. Au lieu du suffixe "-mİş", passe composé en Turc s'utilise "-İp". Pendant la reconstruction d'Iraq, les Turkmens doivent prendre la place qu'ils méritent.

Les Mots-Clés: Les Turkmens, Iraq, famille d'Oguz, voyel lons, la forme d' "-İp".

0. Giriş:

İran-İrak ve Amerika-İrak arasındaki savaşlar neticesinde *Musul* ve *Kerkük* yeniden dünya gündemine geldi. Haliyle bu coğrafyada yaşayan Türkmenlerden de bahsedilmektedir. Türkmenler *İrak*'ta mühim bir azınlıktır.

Peki bu Türkmenler kimdir? İşte bu yazıda kısaca geçmişleri ve mühim dil hususiyetleri tanıtılmaya çalışılacak. Bir Özbek atasözünde de geçtiği gibi "*geçmişî kaybolan milletin geleceği de perde altındadır*"¹ düşüncesine katılarak bugünkü *İrak* Türkmenlerinin tarihi devreleri ve dil özellikleri özet olarak verilecek.

* Dicle Üniv. Fen-Ed. Fak. Çağ. Türk Lehç. ve Ed. Bölümü Öğr. Gör., mhazar@dicle.edu.tr.

¹ "Ötmişî kömilgen millätning istikbâl hâmi pârdâsi âstidâdir.", bk. Mehmet Hazar, *Herman Wambery Buhara Yahud Maverainmehr Tarihi, Özbek Türkçesi, (Tarnskripsiyon-Dil Özellikleri-Sözlük)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Malatya 1994, Bölüm II. s. 1.

1. Irak Türkmenlerinin Dünü:

Kuzeydeki steplerde yaşayan Türkler, daha milattan önceki yıllarda *Horasan*'a, *Hazar*'ın güneyine ve *Kafkasya* havalisine sık sık akınlarda bulunmuşlardır.² M. Ö. 800'lü yıllarda *Midya*'ya ulaşan Bozkır Türkleri *Fırat* ve *Dicle*'nin iki yakasına yerleşmişlerdi. Bir grup da *Anadolu*'ya ulaşmıştı.³ *Kafkasya*'nın güneybatısında ve *Kars* havalisinde yedi sekiz bin kadar Terekeme yaşar ki Türkmen aslındandırlar. Zaten Terekeme, Türkmen'in cemi şeklidir. Bunlar 18. asırda *Kafkasya*'ya atılmış olan Türkmenlerdir.⁴

Türkmenler sadece *Kafkasya*'ya değil, birçok coğrafyaya yayılmışlardır. *Afganistan*'ın *Herat*, *Lakay*, *Ak Çah*, *Ândhui*, *Devletabad* ve *Maruçak* bölgelerinde Türkmen boyları bulunmaktadır.⁵ Tarihte Türkmenler, diğer topluluklarla olan sayısız savaşları neticesinde dağılmışlardır. Anayurtlarını terk eden Türkmenler dünyanın çeşitli bölgelerine dağılmışlardı. *Irak* da bunlardan birisiydi.

Milattan sonra Oğuzlar yine *Hazar* sahillerine ve *Yayık* nehri kıyılarına uzanmışlar, bölgedeki bütün bozkıra hâkim olmuşlardı. İslam kaynaklarında buraya *Oğuz Çölleri* (Mefâzâl ul-Guziyye) adı verilmektedir.⁶

Bazı Türkmen boyları da *İran*'ın kuzey-doğusundaki *Türkmenistan*'ın sınırı boyunca uzanan ve *Türkmen Bozkırı* adını taşıyan, güneyde *Karasu*, batıda *Hazar Denizi* ile sınırlanmış bölgede yaşamaktadırlar. *Suriye*'nin *Lazkiye*, *Halep*, *Hama* ve *Humus* çevrelerinde de Türkmenlerin içinde bulunduğu Türkler yaşamaktadır.⁷

Ayrıca Türk Cumhuriyetlerinde ve Türkmenistan'da birçok Türkmen boylarının yaşadığı herkesçe malumdur.

Rivayetlere göre Büyük İskender zamanında *Balasagun*'da oturan Türk kağanının doğuya çekilmesinden sonra Oğuz boylarını oluşturan 22 kişiye sonradan katılan iki kişi için Türk'e benzer anlamında *Türkmanend* denmiştir.

Bizim özetle üzerinde duracağımız kısım Irak Türkmenleridir. *Irak*'taki tarihleri on devreye ayrılır.⁸

² V. Bartold, *Târihu't-Turk ft Asyâ el-Vusta*, Kahire, 1958, s.11.

³ Altan Çetin, *Irak Türkmenleri Tarihi*, Nüsha, Yıl: 11, Sayı: 6, Yaz 2002, s. 144.

⁴ Osman Nedim Tuna, *Türk Halkları (Modern) I*, İnönü Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü Ders Notları: 1, Malatya 1985, s. 49-51.

⁵ Nadir Devlet, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Çağ Yayınları, Ek Cilt, İstanbul 1993, s. 434.

⁶ Oğuz Ünal, *Türkiye Tarihine Giriş, Horasan'dan Anadolu'ya*, Töre Devlet Yayınevi, Ankara 1980, s. 67.

⁷ Nadir Devlet, *a.g.e.*, Çağ Yayınları, Ek Cilt, İstanbul 1993, s. 446.

⁸ Hidayet Kemal Bayatlı, *Irak Türkmen Türkçesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 664, Ankara 1996, s. XVIII (Burada yedi devreye ayrılmıştır.)

Birinci devir: İlk Türkmen grubu 652 yılında Emevi Kumandanı Ubaydu'l-lah tarafından *Buhara'dan Basra'ya* getirilerek yerleştirilmiştir. Daha sonra *Bağdat* ve *Samarra'ya* yerleşmişlerdir.

İkinci devir: Halife el-Mu'tasım Billah devrinde (833-842) Türkmenler orduda komutan olarak kullanılmaya devam edildi.⁹ Abbasi halifesi Mu'tasım, halifeliğinin ikinci yılında hilafet merkezini *Bağdat'tan* 835 yılında tespit ettiği *Bağdat'ın* kuzeyinde, *Dicle* nehri kıyısındaki *Samarra'ya* naklettirdi. *Bağdat'ta* olduğu gibi burada da Türkler özel ve itinalı bir muameleye mazhar oldular. Böylece Türklerin iktidar devresi başlamıştı. Halife Harun El-Reşid'in saray muhafızları, gözlerinden başka her yeri zırhla örtülmüş olan Türklerdi. Devletin en önemli askeri bölgesi "*El-Avâsım*" Türklerin elinde idi.¹⁰ *Bizans'a* karşı yapılan İslâm seferlerinde Halife, *Malatya* tarafından *Anadolu'ya* giren ikinci kısma bizzat Türk kumandanlarından Afşin'i tayin etmişti. 19 Haziran 838'de yine bu ordu *Ankara'da* idi. Bizanslılarla yapılan savaşlar sonucunda elde ancak *Diyarbakır*, *Bitlis*, *Mardin*, *Sürt* ve *Hakkâri* bölgeleri kaldı.

Üçüncü devir: Şii olan Büveyhiler 945 yılında hüküm sürmeye başladı. Türkler bu döneme kadar *Samarra*, *Musul*, *Kerkük*, *Erbil* ve *Tikrit* gibi önemli merkezlere yerleştiler. *Azerbaycan'dan* göç eden Şii Türkmenler, Büveyhilerle ilişkilerini sıklaştırdılar. Hicri 350 senesinde 200.000 Türk bir kerede *Bağdat'a* gelip, İslâm'a girdiler.¹¹ *Irak'taki* müferreh hayat diğer Türk boylarını, bilhassa Oğuzların buraya göç etmelerini teşvik etmiştir.

Dördüncü devir: 1055 senesinde Oğuz ismiyle bilinen bir Türkmen topluluğu *Irak'a* geldi. *Türkistan'dan* göç eden Türkler önce *Maveraünnehir* bölgesine sonra da *Horasan'a* geçtiler. Çok geçmeden *İran'a*, *Irak'a*, *Şam'a* ve *Anadolu'ya* ulaştılar. Selçuklu Türk Devleti *Irak'ta* hâkimiyetini 1152'ye kadar sürdürdü. *Musul*, *Küçük Erbil*, *Kerkük* ve *Şam'da* yaşadılar.

Beşinci devir: Cengiz Han'ın önünden kaçan Harezmi Şah'ın ordusundan kalanlardır. Bunlar *Irak* ve *Cezire'ye* dağılmışlardır. *Kifri* (*Salahiye*), *Tuzhurmatı*, *Dakuk*, *Kartepi* civarındaki bölgelerde bulunurlar. Alâaddin'in annesi Türkân Hatun'un Oymak aşiretinin Bayat (Beyavut) kolu oldukları zannedilmektedir.

Altıncı devir: Hicri 565 (1258)'de Moğolların gelişiyle Selçuklu emirlerinin kurdukları beyliklerinin pek çoğuna son verildi. Moğol idaresi 1338'e kadar devam etti.

⁹Atlan Çetin, a.g.e., s. 146.

¹⁰Oğuz Ünal, a.g.e., s.32-41.

¹¹Atlan Çetin a.g.e.'inde kaynak olarak Refik Ahmed, *Büyük Tarih-i Umumi, İstanbul, c. 5, s.334'ü* vermektedir.

Yedinci devir: Bu devirdeki Türkmenler, Hicri 813 yılında *Irak* topluluğuyla kaynaşmış olan Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türklerinin *Irak*'ın kuzey ve kuzeydoğusuna yerleşenleridir.

Sekizinci devir: 1508'de Şah İsmail *Bağdat*'ı işgal ettiği zaman Azerbaycanlıların nüfusu iyice arttı. Safaviler *Necef*, *Kerbela* gibi dinî hüviyeti olan şehirlere önem verdiler. Şah İsmail'in ordusunda Türkmenler de vardı.

Dokuzuncu devir: IV. Murad zamanında *Bağdat* fethedildi. *Acem* ile *Irak* arasına Türkmenler yerleştirildi. 1447'den başlayarak Nadir Şah Türkmenlerin *Irak*'a yerleşmelerine vesile oldu. Azerbaycan Türklerini de (1505-1524) Şah İsmail *Irak*'a yerleştirdi. 1534'de Osmanlılar *Irak*'a hâkim oldu. Onlarla birlikte son Türkmen dalgası da *Irak*'a girmiş oldu. Irak Türkmenleri; iktisadi, coğrafi ve siyasi sebeplerle *Türkistan*, *Buhara*, *Semerkan*, *Kafkas*, *Azerbaycan*, *Özbekistan*, *Dağıstan* ve *Irak*'ın çevre bölgelerinden gelen Türklerin torunlarıdır.¹² 1535'te Kanuni Sultan Süleyman *Bağdat*'a girdi. 8 Kasım 1918'e kadar *Irak* (*Musul*, *Kerkük* ve *Erbil* vilayetleri) Osmanlı hâkimiyetinde kaldı. Bu devirde *Rumeli*, *Urfa*, *Diyarbakır* ve *Tokat*'tan da bir hayli Türk boyu buralara sevk edildi.¹³

Onuncu devir: I. Dünya Savaşı'nı müteakip eski *Musul* vilayeti (*Irak*'ın kuzeyi) İngilizlerle Türk devleti arasında çekişmelere sebep oldu. 1932 yılına kadar İngiliz mandasında kaldı ve bağımsız kiralık ilan edildi. 1950 yıllarından sonra Kral Faysal kanlı bir ihtilalle devrilerek Sosyalist Baas rejimi kuruldu. Bu devirde, 24 Mayıs 1924'te *Kerkük*'teki katliamdan 1986'daki Türkmen liderlerinin idamlarına kadar Irak Türkmenlerinin nüfusu hep azaltılmaya çalışıldı. 1961 yılında Kardeşlik (El-Aha) adlı bir dergi çıkarılmaya başlanmıştır.

Şimdi *Irak* yeniden yapılandırılmaktadır. Yani on birinci devir başlıyor. Önceden bozkır kültürü yaşayan Türkmenler, *Irak*'ta asırlardır yerleşik bir hayat sürdürmektedirler. Yerleşikler göçebeler karşısında önce bir şaşkınlık yaşarlar. Tarih bugün tersine tezahür ederek Türkmenlere bunu yaşatmaktadır. Amerika askerlerinin hâkimiyet kurdukları ilk günlerdeki kargaşa sırasında tapu kayıtlarının yakılması bunun delilidir. Osmanlı arşivleri bu konuda imdada yetişecektir. Biz ise Türkiye Türkçesiyle karşılaştırmalı olarak Irak Türkmencesinin dil özelliklerini özetleyerek okurlara ayrı bir açıdan bilgi vermeyi amaçladık. Fuzûlî gibi şairlerin yetiştiği toprakta o dilin hemen kaybolamayacağını herkes bilir. Bugün Anadolu'nun güneydoğusunda halen babası Çanakkale savaşından gazi olarak dönen Kerkük Türklerinden olan ecdadın torunları yaşamaktadır. O güzel şiveleriyle bülbül gibi şakımaya devam

¹² Atlan Çetin, *a.g.e.*, s. 147.

¹³ Nadir Devlet, *a.g.e.*, s. 443.

ediyorlar. Şimdi bu güzel Türkçenin lehçe özelliklerine hep beraber bakalım.

2. Irak Türkmen Türkçesinin Dil Özellikleri:

Irak Türkmen Türkçesinde 12 ünlü vardır. Türkiye Türkçesinden farklı olarak kapalı e (é), bulanık a (æ) [a ile e arası], kısa ı (i) [i ile ı arası] ünlüleri ve uzun ünlüler bulunur. Irak Türkmen ağzlarının belli başlı özelliklerinden biri de uzun ünlülerdir:

<i>ācığ</i>	'acı'	<i>ēkiz</i>	'ikiz'
<i>āclıg</i>	'açlık'	<i>ēlçi</i>	'elçi'
<i>āğır</i>	'ağır'	<i>ēndir-</i>	'indirmek'
<i>ālış</i>	'alış'	<i>ērī-</i>	'erimek'
<i>āltı</i>	'altı'	<i>ēzil</i>	'ezilmek'
<i>ātıcı</i>	'atıcı'	<i>bīyūg</i>	'büyük'
<i>tāp-</i>	'bulmak'	<i>k□ōrı</i>	'demlik'

Benzeşme ile b> m olmuştur: *Mindir-* 'bindirmek', *men* 'ben', *min-* 'binmek', *tāpmışam* <*tāpmış men* ~ *tāpmış ben*.

v> ğ değişmesi: *cevāb*> *cıgab*.

ç> ş değişmesi: *niçin*> *nişin*.

ş> ç değişmesi: *şaşırınca*> *çā şırdınca*.

n> v değişmesi: *gönül*> *gévil*.

n> y değişmesi: *bağın*> *bağıy*.

n> l değişmesi: *bayıl-*> *bayın-*.

v> b değişmesi: *vefasız*> *befasız*.

Söz varlığı:

Buyza 'bu taraf', *bitav* 'tam', *buğarta* 'bu kadar', *ağır-* 'acımak', *annat-* 'anlatmak', *apar-* 'alıp götürmek', *balamurt* 'çok acı bitki', *beke* 'belki', *bibisu* 'kumru', *bış-* 'pişmek', *boyağcı* 'boyacı', *cüt-kārçı* 'çiftçi', *çaşirt-* 'şaşırtmak', *çigin* 'omuz', *çolum-cocıg* 'çoluk çocuk', *cürüt-* 'çürütmek', *did-* 'yolmak', *diyın-* 'söylemek', *édilmek* 'yapılmak', *eóed* 'Pazar günü', *él* 'hısım akraba', *hegbe* 'heybe', *horın* 'korna sesi', *hōrig* 'örgü', *iti* 'keskin', *kimin* 'gibi', *dētir* 'katır', *ölbaða* 'kurban', *neççe* 'kaç', *nēçi* 'niçin', *nēt-* 'ne etmek', *nol-* 'ne olmak', *oğür* 'yol', *od* <öt 'yakacak', *olaş-* 'ulaşmak', *ög-* 'övmek', *sağla-* 'saklamak', *öge* 'önce', *sāmırsağ* 'sarımsak', *sayağ* 'uyanık', *sohūn-* 'sokulmak', *şahta* 'ayaz', *çāsır-* 'şaşırmak', *tékim* 'gibi', *tombüz* 'yumruk', *torpağ* 'toprak', *türñimbél* 'otomobil', *üreg* 'yürek', *verin-* 'verilmek', *yayhan-*

'salınarak yürümek', *yüngül* 'hafif', *zerzemi* <Farsça *zýr-i zemin* 'bodrum'.

Görülen geçmiş zaman: 2. kişi -*dŪv/ -dŪvŪz*.

Öğrenilen geçmiş zaman: 2. kişi -*ŪpsAn/ ŪpsŪz*; 2. ve 3. kişide -*mİş* yerine *İp*.

Öğr. geç. z.'nin olumsuzu: -*mŪyİpsAn/ -mŪyİpsİz*.

Tasarlama kipi emir şekli: 2. kişi -*vŪn*, 3. kişi -*sİnler/ -sİnnAr*.

Tasarlama kipi şart şekli: -*sAv/ -sĀvŪz*.

Tasarlama kipi dereklilik: İstek kipinin öenüne *gere(k)* kelimesi eklenir.

Bildirme ekinin şekli: 1. kişi -*Am/ -İg'*dır.

3. Sonuç:

Artık asrımızın en önemli bilimi sosyal bilimler olacaktır. Toplumların buldukları coğrafyadaki konumları sadece ekonomik ve askeri açıdan değerlendirilemez. Bunların kültürleri de dikkate alınmalıdır. Kültürü ise dil ve tarih taşır. Yarın Türkmenler var olacaksa dil araştırmaları bugünden mükemmel olarak yapılmalıdır ki gelecekteki Irak içerisinde her yönüyle desteklenmiş bu topluluk geleceğe güvenle bakabilsin.

Sözü *Salur Ögürçık* *Alpning atalarının ve inilerinin ve oğlanlarının zikri* şeklinde geçen Şecere-i Terakime'deki bölümden bir alıntıyla bitiriyorum:

Türk ve Türkmen 'Arap 'acem ra'iyyetler

Kazan kıldı müslümânğa terbiyetler

Kâfirlerni kıldı uşol köp fursatlar

Alplar Bigler kören bar mu Kazan kibi?

"Türk, Türkmen, Arap, Acem halklarını

(Bu) Müslümanları Kazan terbiye etti

Fırsat buldukça kafirleri kırdı.

Kahramanlar ve beyler Kazan gibisini göreniniz var mı?"

Kaynakça:

- A. Borjakov, M. Sarıhanov, M. Söyegov, B. Hojajev, S. Arnazarov (2000), *Türkmen Dilinin Grammatikası (Morfologiya)*, Mahmudgulu Adındaki Dil ve Edebiyat Enstitüsü, Ruh Neşriyatı, "Türk Dil Kurumu tarafından basılmıştır." Ankara.
- Altan Çetin (2002), "Irak Türkmenleri Tarihi" (*Abdullatif Benderoğlu'nun Târihu't-Turkmân fi'l- Irak, Bağdat 1972, adlı eserinden tercümedir*), Nüşa, Yıl: 11, Sayı: 6, Yaz, s. 144-148.

- Ebulgazi Bahadır Han (1996), *Şecere-i Terākime (Türkmenlerin Soy Kütüğü)*, Hazırlayan: Zuhâl Kargı Ölmez, Simurg yayınları, Ankara, s. 210.
- Gerhard Doerfer - Wolfram Hescache (2002), "Horasan Türklerinin Tarihi ve Edebiyatı", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Sayı: 14, Güz, s. 319-336.
- Hidayet Kemal Bayatlı (1996), *Irak Türkmen Türkçesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 664, Ankara.
- Mehmet Hazar (1994), *Herman Wambery Buhara Yahud Maveraünnehr Tarihi, Özbek Türkçesi, (Tarnskripsiyon-Dil Özellikleri-Sözlük)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Malatya.
- Mehmet Kara (1998), *Türkmen Türkçesi ve Türkmen Edebiyatı Üzerine Araştırmalar*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Nadir Devlet (1993), *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Çağ Yayınları, Ek Cilt, İstanbul.
- Nilüfer Abdülhakîm Bayatlı (1975), *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Doktora Tezi, İstanbul.
- Oğuz Ünal (1980), *Türkiye Tarihine Giriş, Horasan'dan Anadolu'ya*, Töre Devlet Yayınevi, Ankara.
- Osman Nedim Tuna (1985), *Türk Halkları (Modern) I*, İnönü Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü Ders Notları: 1, Malatya.
- V. Bartold (1958), *Târihu't-Turk fî Asyâ el-Vusta*, Kahire.

İşâretler:

I, A, U: Büyük harfler sesin kalın ve ince şeklinin uyma göre gelebileceğini gösterir.

> : İşâretin geniş tarafı sesin, ekin veya kelimenin eski şeklini gösterir.

- : Fiile bağlanmayı ve fiil kökünü gösterir.

/ : İki değişik şekli gösterir.